

Yükseköğretimin Geleceği: Covid-19'un Öğretim, Araştırma ve Uluslararasılaşma Konularındaki Etkileri

The Future of Higher Education: The Effects of Covid-19 on Teaching, Research and Internationalization

Alper Çalikoğlu¹ , Sedat Gümüş²

¹Çanakkale İMKB Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Çanakkale

²Aarhus Üniversitesi, Aarhus, Danimarka

Özet

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Vuhan kentinde 2019 yılı sonunda ortaya çıkan ve kısa zamanda bir pandemiye dönüşen Covid-19 salgını, birçok toplumsal problemi de beraberinde getirmiştir. Bu salgının yükseköğretim alanında da kısa ve uzun süreli bazı etkilerinin olacağı açıktır. Mevcut çalışma, yükseköğretimin farklı boyutlarında ortaya çıkacak bu etkilerin neler olabileceğini, konu ile ilgili son dönemde yapılan yayınlar çerçevesinde tartışmayı amaçlamaktadır. Ancak çok farklı konulardaki gelişmeleri tek bir çalışmaya sığdırmanın zorlukları nedeniyle çalışmada, daha çok Covid-19 sürecinin yükseköğretimde öğretim, araştırma ve uluslararasılaşma üzerine etkilerine odaklanılmıştır. Odaklanılan konularda yapılan mevcut tartışmalar çerçevesinde, Türkiye yükseköğretim sistemine yönelik bazı tespit ve öneriler de ortaya konulmuştur.

Anahtar sözcükler: Araştırma, Covid-19, öğretim, uluslararasılaşma, yükseköğretim.

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Vuhan kentinde 2019 yılı sonunda ortaya çıkan ve kısa zamanda dünyanın neredeyse tamamına yayılarak bir pandemiye dönüşen Covid-19 salgını, birçok toplumsal problemi de beraberinde getirmiştir. Bu problemlerin en önemli nedenlerinden birisi, salgının yayılım hızını düşürmek amacıyla birçok ülkenin, çeşitli hizmet alanlarının kısıtlandığı sıkı karantina tedbirleri uygulamasıdır. Uygulanan sıkı tedbirler ve salgının getirdiği yeni hayat biçimi nedeniyle Covid-19'un; ekonomi, iletişim, ulaşım ve eğitim başta olmak üzere birçok alanda oldukça ciddi ve uzun sürmesi muhtemel etkilerinin olduğu söylenebilir (Haleem, Javaid, Vaishya ve Deshmukh, 2020; Üstün ve Özçiftçi, 2020). Bu süreçten olumsuz etkilenen alanlardan birisi de şüphesiz eğitim alanıdır. Salgın sürecinde toplam 150'den

Abstract

Covid-19, which emerged in Wuhan, China at the end of 2019 and has turned into a pandemic in a short time, has brought many social problems. It is clear that it will also have some short and long term effects in the field of higher education. Based on the recent publications, the current study aims to discuss what these effects will be in different dimensions of higher education. However, due to the difficulties of covering so many different pandemic-related developments within a single study, the current study focuses more on the effects of the Covid-19 process on teaching, research and internationalization in higher education. Based on the recent discussions on these focal themes, recommendations are made specifically for the Turkish higher education system.

Keywords: Covid-19, higher education, internationalization, research, teaching.

fazla ülke, ilk ve orta dereceli okullar ile üniversitelerde eğitime ara vermiştir. Bazı ülkelerde yerel düzeyde ve/veya eğitim kademesine özel alınan tedbirlerle birlikte, 1 milyar 725 milyonun üzerinde öğrencinin bu süreçten etkilendiği bildirilmiştir (UNESCO, 2020a). Bu kapsamda, pandemi sürecinde yaşananların eğitim-öğretim faaliyetlerinin farklı boyutlarına yönelik küresel etkilerinin olduğu ve bu etkilerin bazı kalıcı izler bırakabileceği söylenebilir.

Salgının büyüklüğü ve hızı, birçok ülkeyi okul ortamında gerçekleştirilemeyen yüz yüze eğitimden doğan kayıpları azaltmak için uzaktan öğretim temelli çözümlere yöneltmiştir. Dünyanın büyük bir kısmında Covid-19 pandemisinin görülmesinin ardından, Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) 23 Mart 2020 tarihi itibarı ile televizyon ve internet aracılığıyla ilk ve orta dereceli

İletişim / Correspondence:

Doç. Dr. Sedat Gümüş
Jens Chr. Skous Vej 4 Building 1483,
426, Aarhus, Denmark
e-posta: gumussed@gmail.com

Yükseköğretim Dergisi / Journal of Higher Education (Turkey), 10(3), 249–259. © 2020 Deomed

Geliş tarihi / Received: Haziran / June 12, 2020; Kabul tarihi / Accepted: Eylül / September 16, 2020

Bu makalenin atıf künyesi / Please cite this article as: Çalikoğlu, A., & Gümüş, S. (2020). Yükseköğretimin geleceği: Covid-19'un öğretim, araştırma ve uluslararasılaşma konularındaki etkileri. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(3), 249–259. doi:10.2399/yod.20.005000

ORCID ID: A. Çalikoğlu 0000-0002-7526-3740; S. Gümüş 0000-0003-0453-3341

okullar için uzaktan öğretim sürecini başlatmıştır (MEB, 2020). MEB, bu süreçte ayrıca uzaktan öğretim için mevcut Eğitim Bilişim Ağı (EBA) altyapısının güçlendirilmesi ve öğrencilere ücretsiz internet paketi sağlanması, ortaöğretime ve yükseköğretime geçiş için hazırlanan öğrencilere uzaktan öğretim yoluyla ilave kursların düzenlenmesi, öğrencilerin ve ailelerinin ruh sağlığı ve iyi oluşlarının psikolojik destek kanalları aracılığıyla, öğretmenlerin mesleki gelişiminin ise uzaktan eğitim yoluyla desteklenmesi ve mesleki eğitimdeki üretim ve araştırma kapasitesinin geliştirilerek salgınla mücadeleye, çeşitli medikal ürünlerin üretimi ile destek verilmesi gibi farklı alanlardaki tedbirleri yürürlüğe koymuştur (Ozer, 2020a, 2020b, 2020c). Benzer şekilde, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) da 23 Mart 2020 tarihinden itibaren kendi bünyesinde oluşturduğu açık ders havuzu, TRT ile yapılan iş birliği ve üniversitelerin çevrimiçi imkanları çerçevesinde uzaktan öğretime geçildiğini açıklamıştır (YÖK, 2020a). Türkiye dahil birçok farklı ülkede salgının devam etme ihtimali nedeniyle uzaktan öğretim faaliyetlerinin önümüzdeki dönemlerde de temel ya da destekleyici unsur olarak kullanılıp yaygınlaştırılmasına yönelik tedbirler alındığı bilinmektedir. Tüm bu yaşananlar, son yıllarda geleneksel (yüz yüze) eğitim-öğretim anlayışına yönelik ortaya konulan eleştiri ve tartışmaların ilerleyen günlerde hızlanarak devam edeceğine işaret etmektedir (Li ve Lalani, 2020).

Covid-19 salgınının misyon, eğitim süreci, yönetim, finansman gibi alanlarda temel eğitim kademelerinden oldukça farklılaşan yükseköğretim alanı için, uzaktan öğretimin yaygınlaşmasının ötesinde bazı tartışmaları tetikleme ve etkiler bırakması ise kuvvetle muhtemeldir. Örneğin, salgının etkisi ile tıp, eczacılık, biyomedikal, çevre ve sürdürülebilirlik gibi alanlarındaki sorunlara yönelik araştırmalara olan ihtiyacın daha da artacağı beklenmektedir (Haleem vd., 2020). Diğer taraftan OECD'nin hükümetlerin salgınla nasıl mücadele ettiğine yönelik yaptığı bir ankete göre, Avrupa Komisyonu, salgın nedeniyle Avrupa'daki devletler ve özel kuruluşlarca yapılan araştırma geliştirme yatırımlarının 3.9 milyar Euro azalacağını tahmin etmektedir (Zubaşcu, 2020). Salgının birçok ülkede meydana getirdiği ekonomik sorunların etkisi göz önünde bulundurulduğunda, önümüzdeki dönemde araştırma kaynaklarına erişimde ve öncelikli alanların belirlenmesinde bazı değişimler yaşanması muhtemeldir. Benzer şekilde, hem fon kısıtlamaları hem de ulaşım alanında alınan tedbirler nedeniyle, üniversiteler ve akademisyenlerin uluslararası işbirliğine yönelik hareketliliğinde önemli bir durğunluk beklenmektedir (Marinoni ve van't Land, 2020). Ayrıca, yükseköğretimde son birkaç on yılda önemli bir gelir ve insan kaynağı konusu haline gelen uluslararası öğrenci hareketliliğinin de bu süreçten olumsuz etkileneceği görülmektedir.

Belirtilen sorun alanlarının yanı sıra, Covid-19 salgını sürecinin yükseköğretimde bazı olumlu etkiler bırakması da müm-

kün görünmektedir. Örneğin, uluslararası bilimsel bilgi paylaşımının virüsle mücadelede önemli bir paya sahip olması sebebiyle, salgın sonrasında bilimsel bilgiye açık erişim ve küresel sorunlar için iş birliği çabalarında yükselen bir hareketlilik beklenebilir (UNESCO, 2020b). Ayrıca, farklı uzaktan öğretim yöntemlerinin kısa sürede birçok disiplinde kullanılmaya başlanması ve teknolojinin eğitim faaliyetlerine daha ekili şekilde entegre edilmesine yönelik çabaların hızlanması ile birlikte uzaktan öğretime yönelik müfredat ve içerik üretiminin artması, öğretim elemanlarının teknoloji kullanım becerilerinin gelişmesi ve alternatif ölçme-değerlendirme modellerinin yaygınlaşması gibi öğretim faaliyetlerine yönelik olumlu beklentiler de söz konusudur (Lau, Yang ve Dasgupta, 2020).

Yukarıda kısaca özetlenen gelişme ve beklentiler dikkate alındığında, Covid-19 salgınının yükseköğretimin farklı boyutlarında kısa ve uzun süreli etkilerinin olacağı açıktır. Mevcut çalışma, bu etkilerin neler olabileceğini, konu ile ilgili son dönemde yapılan yayınlar çerçevesinde tartışmayı amaçlamaktadır. Ancak çok farklı konulardaki gelişmeleri tek bir çalışmaya sığdırmanın zorlukları nedeniyle, daha çok Covid-19 sürecinin yükseköğretimde öğretim, araştırma ve uluslararasılaşma üzerine etkilerine odaklanacaktır. Çalışmada ifade edilen gelişme ve beklentiler değerlendirilirken, yükseköğretimdeki gelişmelerin politik ve ekonomik sistemlerle doğrudan ilişkili olduğu ve farklı ülkelerde bu konulardaki durumun çeşitlilik içerebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Dünyada farklı coğrafyalarda bulunan, farklı amaç ve beklentilerdeki 200 milyon üzerindeki öğrenciye 20 binden fazla kurumla hizmet veren yükseköğretim sektörü, oldukça değişken ve parçalı bir yapıdadır (Altbach ve de Wit, 2020). Bu nedenle, mevcut çalışmadaki öngörülerin genellenebilir olamayacağı gerçeğinin akılda tutulması yararlı olacaktır.

Covid-19 ve Dünyada Yükseköğretim Öğretim

Covid-19 salgınının yükseköğretim kurumlarının faaliyetleri ile ilgili en önemli etkilerinden birisi şüphesiz öğretimin uzaktan yapılmasına yönelik çalışmalar olmuştur. Birçok ülkede üniversiteler, belirli alanlarla sınırlı olan açık ve/veya uzaktan öğretim altyapılarını programların geneline yayma ya da yeni bir uzaktan öğretim altyapısı kurma yoluna gitmişlerdir. Bu kapsamda, öğretim elemanlarından dersleri eş zamanlı ve/veya eş zamanlı olmayan biçimde, farklı uzaktan öğretim yöntemleri kullanarak yapmaları istenmiş ve kampüslerde yapılamayan yüz yüze öğretim ve ölçme-değerlendirme faaliyetlerinin bu şekilde gerçekleştirilmesine çalışılmıştır (Amemado, 2020).

Uzaktan öğretim, salgın döneminde derslerin yürütülmesi için gerekli bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu

dönemde gerçekleştirilen öğretim faaliyetlerinin, özellikle uygulamaya dayalı beceriler ve sosyal ilişkiler geliştirme konusunda ne derece faydalı olduğu ve salgının ardından uzaktan öğretimin hangi boyutlarda, ne şekilde devam edeceğinin tartışılmasında yarar vardır. Uzaktan öğretimin salgın öncesi dönemde de birçok yükseköğretim kurumunda farklı araçlar üzerinden yüz yüze eğitimi destekleyici bir unsur olarak kullanıldığı bilinmektedir (Donavant, 2009; Ho, 2020). Diğer taraftan, tamamen uzaktan öğretime dayalı programların etkililiği uzun yıllardır tartışılmaktadır. Örneğin; literatürde uzaktan öğretimin yüz yüze eğitime oranla daha fazla öğrenci terki oranlarına sahip olduğuna yönelik bulgular mevcuttur (Perrotta, 2020; Yuan ve Powell, 2013). Benzer şekilde uygun ders içeriklerini belirleme ve hazırlama, sosyal etkileşimi ve etkili iletişimi sağlama, çevredeki ve teknolojik araçlardaki dikkat dağınıklarıyla başa çıkabilme, uygun ölçme-değerlendirme yöntemlerini kullanabilme, öğrenci mahremiyetine duyarlı bir ortam oluşturma gibi konularda, hem eş zamanlı olan hem de olmayan uygulamalarda bazı sorunlar yaşanabildiği ve bu sorunların uzaktan öğretimin etkililiğini azalttığı yönünde tartışmalar da vardır (Ho, 2020; Lau vd., 2020; Perrotta, 2020; Yuan ve Powell, 2013). Ancak, uzaktan ve yüz yüze öğretimin etkililiği konusunda yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu her iki yöntemin kullanıldığı uygulamalar içerisinde de hem başarılı hem de başarısız olanlar olduğunu göstermektedir (Zhao, Lei, Yan, Lai ve Tan, 2005). Yani, uzaktan öğretim uygulamalarının tek başına öğrenmeyi olumlu ya da olumsuz olarak etkilediğini söylemek zordur. Ancak, Covid-19 sürecinde ortaya çıkan durumun hazırlıksız yakalanan bir "acil uzaktan öğretim" örneği olduğu düşünüldüğünde bu süreçte bazıları yukarıda bahsedilen sorunlarla sıklıkla karşılaşmış olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir (Hodges, Moore, Locke, Trust ve Bond, 2020).

Genel olarak salgın döneminde yükseköğretimde kullanılan uzaktan öğretim uygulamalarının, öncelikle kriz durumunda kullanılan bir acil çözüm olarak görülmesi mümkündür. Bu kapsamda, öğrenci ve toplum sağlığı ön plana alınarak, dünyanın her tarafından birçok hükümet ve yükseköğretim kurumu, teknoloji altyapısına yatırım yapmış ve öğrenme kayıplarının asgari düzeye indirilmesi amaçlanmıştır. Ancak, hem yapılan yatırımların hem de öğretim elemanlarının bu süreçteki çaba ve öğrenmelerinin geleceğe yönelik bazı etkileri olacağı da muhakkaktır. Bu kapsamda, uzaktan öğretim uygulamalarının zamanla artması, özellikle de harmanlanmış modellerin daha yaygın şekilde kullanılmaya başlanması oldukça muhtemeldir (Erkut, 2020). Dolayısıyla önümüzdeki dönemde de kurumların, hem teknolojik altyapının güçlendirilmesi hem de insan kaynağının geliştirilmesi konularına yatırım yaparak, teknolojik araçların ve uzaktan öğretim uygu-

lamalarının daha etkili bir şekilde kullanılmasını sağlamaları gerekecektir. Bu süreçte, uzaktan öğretim uygulamaları konusunda uzun yıllardır araştırmaların yapıldığı, modellerin geliştirildiği ve başarılı ya da başarısız unsurların ortaya konulmaya çalışıldığı unutulmamalıdır (Means, Bakia ve Murphy, 2014; Moore, 1973; Simonson, Schlosser ve Orellana, 2011). Dolayısıyla, yükseköğretim kurumlarının öğretim faaliyetleri ile ilgili olarak yapacakları her türlü değişim planının, eldeki araçları değerlendirme isteği ya da salt bir teknoloji ve uzaktan öğretim entegrasyonu hevesinden ziyade, öğrenmeyi destekleme ve gittikçe çeşitlenen öğrenci ihtiyaçlarına cevap verebilme motivasyonu ile gerçekleşmesi ve konu ile ilgili mevcut bilimsel bilgilerden faydalanılarak geliştirilmesi oldukça önemlidir.

Araştırma

Covid-19 salgınının, toplumsal sorunlarla mücadelede bilimsel araştırmaların önemini bir defa daha ortaya çıkardığı muhakkaktır. Salgının ilk döneminden itibaren, virüsün yayılımı ile ilgili veriler ve virüsü tanımaya yönelik bilimsel çalışmaların sonuçları, üniversiteler ve araştırma kuruluşları tarafından toplumla paylaşılarak, hem toplum bilgilendirilmiş hem de salgının yayılma hızının düşürülmesine yönelik çabalar desteklenmiştir (Marinoni ve van't Land, 2020). Dahası, birçok kaynak, hastalıkla ilgili en kesin çözümün aşı çalışmaları sonucunda sağlanabileceğini ifade etmiş ve modern tıp araştırmalarının bu tür bir küresel krizi bitirmedeki rolüne vurgu yapmıştır (Baker, 2020). Bu durumun üniversitenin araştırma misyonunu ön plana çıkararak, gerekli destek sağlandığında bilimsel araştırmaların toplumun genelini ilgilendiren sorunların çözümünde anahtar rolünü oynayabileceğini bir defa daha gösterdiği söylenebilir.

Araştırma rolünün bu şekilde öne çıkmasıyla birlikte, halihazırda var olan, üniversite-kamu-sanayi kuruluşları iş birliği aracılığıyla uygulanabilir bilginin teknoloji ve ürüne dönüştürülmesi (Gibbons vd., 1994) yönündeki eğilimlerin, yakın zamanda daha da hız kazanması beklenebilir. Örneğin; Ohio Eyalet Üniversitesi uluslararası ilişkiler profesörü Caroline Wagner, araştırmacıların bu süreci bilimsel araştırmaların mali olarak daha uzun süreli ve daha rahat bir şekilde desteklenmesi için dayanak noktası olarak gösterebileceklerini belirtmektedir (Baker, 2020). Diğer taraftan, salgınla gelen ekonomik sorunlar, araştırmalara sağlanacak mali desteğin kaynağı, miktarı ve desteklenecek araştırmaların türü konularındaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Dahası, dünyanın birçok ülkesinde, harç geliri getirecek yerel ve uluslararası öğrenci kayıtlarındaki belirsizlik nedeniyle, üniversitelerin yeni araştırmacı istihdamını durdurdukları ifade edilmektedir (Altbach ve de Wit, 2020).

Araştırmanın bir başka önemli kaynağı olan kamu ve özel kuruluş fonlarındaki muhtemel azalmanın da tartışma konusu haline geldiği görülmektedir. Bazı kaynaklar, araştırmalara sağlanan mali desteğin hem kamu hem de özel sektör bazında azalacağını tahmin ederken, bazıları ise azalmanın daha çok özel kuruluşlarca sağlanan desteklerde gerçekleşmesini olası görmektedir (Baker, 2020; Zubaşcu, 2020). Prof. Wagner'e göre, daha önceki ekonomik buhran dönemlerinde gelişmiş ülkeler çoğunlukla araştırma geliştirme yönündeki kamu yatırımlarını korumaya çalışırken, özel sektör, krizlerin etkisini daha derin hissetmesi nedeniyle, genellikle araştırma geliştirme desteklerini kısma yoluna gitmiştir (Baker, 2020). Böyle bir durumda, kamu kaynakları kısıtlı olan gelişmekte olan ülkelerin, araştırma geliştirme yatırımları ile ilgili önceliklerini nasıl belirleyeceklerinin daha da önem kazanması beklenebilir. Diğer taraftan, salgının toplumların çoğunluğunu doğrudan ilgilendiren özel ve acil sorunlar getirmesi, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde, kamu ve özel kuruluşların destek verilecek araştırmalar konusunda daha seçici davranarak belirli alanları ön plana çıkarmalarını da beraberinde getirebilir.

Öneminin artması beklenen araştırma alanları içerisinde tıp, sağlık ve yaşam bilimleri çalışmalarının ilk sıralarda yer alacağı anlaşılmaktadır (Altbach ve de Wit, 2020). Hastalığın tedavisinde etkili olacak ilaç ve aşı çalışmaları için şimdiden çok sayıda ülkenin çalışmalarına başlamış olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların hastalığın engellenmesi konusundaki rolü ile birlikte, ekonomik getiri potansiyelinin de bu alandaki yoğunlaşmada itici güç olduğu söylenebilir (Le vd., 2020). Diğer taraftan, salgın ve sonrasında beklenen küresel ekonomik sorunlar, devletlerin ekoloji, sürdürülebilirlik, gıda ve tarım gibi alanlardaki yeterlilikleri ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Sıkı karantina koşulları ile birlikte ticaret ve üretimin aksaması, küresel kriz anlarında ülkelerin temel sağlık ve güvenlik koşullarında yaşamı devam ettirebilme konusundaki durumlarını gözden geçirmelerine sebep olmaktadır (Nicola vd., 2020; Ortaş, 2020). Bu nedenle, hükümetlerin gıda güvenliği, sürdürülebilir ekolojik tarım ve benzeri konularla ilgili araştırmalara yönelik desteklerini de uzun vadede artırması beklenebilir.

Yukarıdaki beklentiler değerlendirildiğinde, Covid-19 salgınının, bilimsel araştırmaların toplumsal ve küresel krizlerin çözümündeki rolünün altını bir defa daha güçlü bir biçimde çizerek, başta tıp ve sağlık olmak üzere birçok alanda bilimsel araştırmayı teşvik etmesi nedeniyle, yükseköğretimin araştırma rolü üzerinde olumlu etkilerinin olması mümkün görünmektedir. Ancak, yaşanması muhtemel ekonomik sorunların, yükseköğretimdeki halihazırda var olan eşitsizlikleri

nasıl etkileyeceği sorusu göz önünde bulundurulmalıdır. Altbach ve de Wit'in (2020) de belirttiği gibi, gelir kaynaklarını çeşitlendirmiş, küresel ve ulusal düzeyde tanınırlığı yüksek olan üniversitelerin, bu süreçten daha az yara alarak hatta belki güç kazanarak çıkması ve araştırma(cı) kaynaklarını geliştirmeleri muhtemeldir. Fakat özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan birçok ülkede, hızla yayılan özelleşme eğilimi nedeniyle özel üniversiteler yaygınlaşmakta ve/veya yükseköğretim kurumları araştırmacıları istihdam etmede ve araştırmalara mali destek sağlamada kurum dışı fonlara ve öğrenci harç gelirlerine daha fazla ihtiyaç duyar hale gelmektedir. Bu noktada, salgın sonrası gelişmelerin, ancak güçlü olanın hayatta kalabildiği bir yükseköğretim ortamı yaratması ve özel/dış kaynaklara bağımlı kurumların ve bu kurumlardaki araştırmacıların çalışmalarını olumsuz etkileme ihtimali de göz önünde bulundurulmalı ve bunu önleyecek destek tedbirleri hayata geçirilmelidir (Altbach ve de Wit, 2020). Benzer şekilde, desteklenecek araştırma alanlarının da kapsayıcı bir çeşitlilik içermesinde yarar görülmektedir. Mevcut durumda, gelir getiren fen bilimleri, teknoloji ve mühendislik alanları, yükseköğretimde desteklenen araştırmaların içerisinde önemli bir yer kapladığından, sosyal alanlardaki çalışmalara oranla görece daha yaygın desteklenmektedir (Cantwell ve Kauppinen, 2014). Gelir getirmesi muhtemel tıp ve sağlık alanı araştırmalarının da bu süreçte güç kazanarak ilerlemesi mümkün görünmektedir. Ancak salgın bunların yanında; eğitim, toplum psikolojisi, halk sağlığı, iletişim, gıda güvenliği gibi alanlarda da nitelikli çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu açıkca ortaya koymaktadır. Bu nedenle, hükümetlerin ve araştırma destekçisi diğer kuruluşların, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bu tür alanlardaki çalışmalara da destek sağlayarak, araştırma fonlarındaki çeşitliliği güçlendirmesi yararlı olacaktır. Bu noktada, araştırma destekçisi kuruluşların, yayınlara açık erişim ve kurumsal ya da uluslararası araştırma işbirliklerinin teşvik edilmesi konularında da inisiyatif alması beklenebilir.

Uluslararasılaşma

Covid-19 salgınının yükseköğretim üzerindeki başka bir önemli etkisinin de üniversitelerin uluslararasılaşma faaliyetleri ile ilgili olduğu söylenebilir. Salgınla birlikte, birçok ülke sınırlarını kapatarak uçuş yasakları/kısıtlamaları getirmiştir (Linney, 2020). Bunun yanında, salgının ekonomik etkilerinin ve güvenli uçak yolculuğu konusundaki belirsizliklerin, uluslararası seyahati bir süre daha olumsuz etkilemesi beklenmektedir. Uluslararası Hava Taşımacılık Birliği (IATA) salgın esnasında yaptığı bir çalışmada, son dönemde uçak yolculuğu yapanların %40'ının tekrar uçak yolculuğu yapmak için altı ay ve daha fazla bir süreliğine beklemeyi, %69'unun ise mali durumları düzelene kadar uçak yolculuklarını ertelemeyi planla-

dıklarını ortaya koymuştur (IATA, 2020). Bu durumda, yükseköğretimde uluslararasılaşmanın en önemli araçlarından biri olan fiziksel hareketliliğin olumsuz etkilenmesi kaçınılmazdır. Ancak, bu durumun uzun vadeli etkileri konusunda farklı bakış açıları olduğu görülmektedir. Bu durumun geçici bir süreç olacağı ve belli bir süre sonra büyük ölçüde eski normale geri döneceğini öngörenlerin (Altbach ve de Wit, 2020; Ilieva ve Raimo, 2020) yanı sıra bu durumun mevcut uluslararasılaşma anlayışını farklı açılardan ciddi şekilde değiştireceği yönünde öngörüler de mevcuttur (Dennis, 2020; Mitchell, 2020).

Azalan uluslararası hareketliliğin etkileyeceği alanların başında şüphesiz uluslararası öğrencilerle ilgili konular gelmektedir. Studyportals'da yapılan bir çalışmada, eğitimlerine yurtdışında devam etmek isteyen uluslararası öğrenci adaylarına Covid-19 süreci ile ilgili görüşleri sorulmuştur. Çalışmaya katılan 849 cevaplayıcıdan %36'sı, salgın sebebiyle yurtdışı planlarını değiştirdiklerini belirtmişlerdir. Aday öğrencilerin hangi alternatif seçenekleri değerlendirdikleri sorusuna verilen cevaplarda, yurtdışı planlarını sonraki yıla/yıllara erteleme ve çevrimiçi bir programa kaydolma en çok tercih edilen seçenekler olurken, ilgili katılımcıların %21'i üniversite eğitimlerine yurtdışı yerine kendi ülkelerinde devam etmeyi, %11'i ise farklı bir ülkeye gitmeyi değerlendirdiğini belirtmiştir (Studyportals, 2020a). Aynı çalışmanın daha önce paylaşılan bir başka raporuna göre, uluslararası öğrenci adaylarının bu süreçte en büyük endişeleri sırasıyla ulaşım kısıtlamaları (%82), ailelerinin eğitim için ayırdıkları bütçede azalma (%67) ve yurtdışında eğitim almanın daha maliyetli hale gelmesi (%43) olarak bulunmuştur (Studyportals, 2020b). Benzer şekilde, kurumsal görüşler de salgın sonrasında uluslararası öğrenci sayısındaki muhtemel düşüşe vurgu yapmaktadır. Quacquarelli Symonds'ın (QS) yükseköğretim idari çalışanları ile yaptığı bir ankette, cevaplayıcıların %50'si Covid-19 salgınının kurumlarına başvuran uluslararası öğrenci adayları ile ilgili yıkıcı hasara sebep olacağını belirtmişken (Linney, 2020), Studyportals'ın (2020c) 170 yükseköğretim kurumu ile yaptığı bir çalışmada 2020 güz dönemi uluslararası öğrenci kayıtlarında dikkate değer düşüş bekleyen katılımcıların oranı %83 olmuştur. Özetle Covid-19 salgınının ardından bir süre fiziksel hareketliliğe dayalı uluslararası öğrenci sayılarında ciddi düşüşler olacağı artık bilinen bir gerçektir. Uluslararası eğitim talebinin ne kadarının online veya zamanla harmanlanmış eğitim opsiyonlarına yöneleceği ya da başka bir ifade ile uluslararası öğrenci hareketliliği konusunda tamamen yeni bir döneme girilip girilmeyeceği konusunda ise net birşey söylemek için henüz erken olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, yükseköğretim kurumlarının teknoloji entegrasyonu ve uzaktan öğretim alt yapılarını güçlendirmek amacıyla büyük

yatırımlar yaptıkları düşünüldüğünde, uluslararası öğrenci hareketliliğinin de bu durumdan belli bir ölçüde etkilenmeyeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Salgınla birlikte uluslararası öğrenci sayılarında beklenen ani düşüşün, başta üniversitelerin finansal durumları olmak üzere, birçok açıdan farklı tartışmaları tetikleme ve bazı önemli değişimleri getirme potansiyeli de mevcuttur. Örneğin, bu durumun şimdiden uluslararası öğrencileri salt gelir kaynağı olarak gören anlayış üzerindeki tartışmaları güçlendirdiği söylenebilir. Covid-19 sonrası dönemin, toplumsal meşruiyetini yeterince oluşturamamış ve çoğunlukla uluslararası öğrenci harçlarına dayalı işletmeciler bir modeli benimseyen yükseköğretim kurumları için finansal riskler barındırdığı muhakkaktır (de Wit, 2020). Bu tür kurumların, belirtilen riskleri aşmak için bir yandan farklı paydaşlarla ilişkiler geliştirerek kurumsal meşruiyetlerini artırırken, diğer yandan da alternatif gelir kaynaklarına odaklanmaları gerekecektir. Ayrıca mevcut süreç, son birkaç on yıldır yaşanan genel eğilimin aksine, yükseköğretim kurumlarının kamu kaynaklarına daha fazla bağımlı olacakları bir dönemin başlangıcı da olabilir (Witze, 2020). Diğer taraftan, salgın sonrası dönemde, öğrencilerin ailelerine yakın olan sınır komşusu ülkelerin, deniz aşırı ülkelere ciddi alternatifler olabileceği anlaşılmaktadır (Dennis, 2020). Bu durum, uluslararası öğrenci hareketliliğinde son dönemde gündemde olan bölgesel çekim merkezi ülkelerin önemini daha da artırabilir. Sıkı vize politikaları ve yüksek eğitim ücretleri de gözönüne alındığında Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Avustralya gibi geleneksel olarak yüksek sayıda uluslararası öğrenci çeken ülkelerin bu süreçte daha fazla zarar görmeleri beklenebilir. Ancak, mevcut tartışmaların yanı sıra ülkelerin özellikle önümüzdeki dönemde hem salgını yönetebilme hem de uzaktan ve harmanlanmış eğitim uygulamaları açısından ön plana çıkabilme kapasitelerinin, uluslararası öğrenci çekme konusunda belirleyici olacağı da aşikardır.

Fiziksel hareketliliğin azalması ile birlikte alternatif uluslararası eğitim modellerine olan ilginin en azından belli bir süre ve oranda artması beklenmelidir. Halihazırda Batı ülkelerindeki saygınlığı yüksek üniversitelerin Doğu'da uyguladığı mikro/şube/uydu kampüs uygulamalarının ve bu uygulamalara yönelik kurumsal ortaklık ve iş birliklerinin daha önemli hale gelmesi muhtemeldir. Ayrıca bu uygulamaların uzaktan veya harmanlanmış eğitim uygulamalarına entegre edilerek genişlemesi de alternatif bir çözüm yöntemi olarak ortaya çıkabilir. Mevcut durumda dünyanın birçok yerinde üniversiteler, gelecek yıl için kabul edecekleri öğrencilere ilk dönem veya ilk yıl çevrimiçi katılım, sonraki yıllarda yüz yüze katılım şeklinde alternatifler sunmaya başlamışlardır (Durrani, 2020). Uluslararası öğrenci hareketliliğinin hem kampüslerin çeşitli-

liği hem de harekete katılan öğrenciler için birçok farklı getiri (Roy, Newman, Ellenberger ve Pyman, 2019) düşünlüdüğünde, hareketliliğin tamamen çevrimiçiye dönüşmesi, kısa vade için makul bir beklenti olarak görülmemektedir. Ancak, zorunlu olarak gelişen ve öğrencilerin bazı dönemleri kendi ülkelerinden ayrılmadan evlerinde sürdürebilecekleri, bazı dönemlerde ise kampüse giderek yüz yüze eğitime katılacakları harmanlanmış uygulamaların, en azından belli bir grup uluslararası öğrenci için kalıcı bir alternatife dönüşmesi de mümkündür.

Uluslararası öğrenci hareketliliğinin yanında, Covid-19 döneminde uluslararasılaşmanın olumsuz etkileneceği bir diğer muhtemel alan da uluslararası araştırma ve kurumsal iş birliğine yönelik çalışmalardır. Salgın ile ortaya çıkan ulaşım kısıtlamaları, halihazırda birçok uluslararası konferans ve bilimsel etkinliğin ertelenmesine/iptal olmasına yol açmıştır (Marinoni ve van't Land, 2020). Salgının ekonomik sonuçlarının yükseköğretime yansmasıyla birlikte, bilimsel ve kurumsal iş birlikleri için ayrılan bütçelerde kısıtlamaya gidilmesi de muhtemeldir. Böyle bir durumda, salgın döneminde kullanımı artan çevrimiçi çözümlerin yaygınlaşmasıyla araştırmacıların uzaktan bir araya gelerek iş birliği yapması için uygun ortamlar yaratılabilir. Diğer taraftan Covid-19 döneminde ilaç ve aşıya duyulan acil ihtiyacın, araştırma sonuçlarının paylaşımı ve açık bilim yönündeki farkındalığı artırdığı görülmektedir. Avrupa Komisyonu (European Commission, 2020), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO, 2020b), Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD, 2020), Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD, 2020) ve Uluslararası Ticaret Odası (ICC, 2020) gibi uluslararası örgütler, salgınla birlikte bilimsel çalışmaların sonuçlarına açık erişimin ve küresel sorunlarla mücadelede uluslararası araştırma işbirliklerinin önemini vurgulayan açıklama ya da eylemlerde bulunmuşlardır. Oluşan bu farkındalığın, ilerleyen dönemde açık bilim hareketinin yaygınlaşması yönünde olumlu etkileri beklenebilir.

Sonuç Yerine: Türkiye Yükseköğretim Sistemi için Bazı Çıkarımlar

Türkiye'deki ilk Covid-19 vakasının 11 Mart 2020'de açıklanmasının ardından, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) 13 Mart 2020 tarihinde, 16 Mart 2020 tarihinden itibaren üniversitelerde eğitim-öğretime üç haftalığına ara verildiği duyurulmuştur (YÖK, 2020b). Bu kararın ardından, 18 Mart 2020 tarihinde yapılan basın açıklamasında, halihazırda 123 üniversitede uzaktan eğitim altyapısının olduğu, bu üniversitelerde çevrimiçi ortamda 23 Mart 2020 tarihinden itibaren uzaktan eğitimin başlayacağı, altyapısı olmayan üniversiteler için de açık ders mal-

zemeleri havuzunun oluşturulduğu ve bu üniversitelerin de uygun kapasiteye sahip diğer üniversitelerle yapacakları işbirliği çerçevesinde eksiklerinin tamamlanacağı ifade edilmiştir. Aynı açıklamada, uygulamalı derslerdeki çalışmaların ve ölçme-değerlendirme faaliyetlerinin takvimi uygun zamanda sıkıştırılmak koşulu ile üniversitelere bırakılmış, ayrıca bu süreçte mevzuat, insan kaynağı, içerik ve uygulama konusunda yapılan ve planlanan çalışmalar ile ilgili açıklamalara da yer verilmiştir (YÖK, 2020a). Takip eden dönemde YÖK tarafından kamuoyu açıklamalarına devam edilerek sırasıyla, 2019-2020 yılı bahar döneminin uzaktan eğitim ile tamamlanacağı (YÖK, 2020c), çeşitli programlardaki uygulamalı derslerin ve stajların uzaktan eğitim araçlarıyla gerçekleştirilebileceği (YÖK, 2020d, 2020e, 2020f, 2020g), üniversitelerin 15 Haziran 2020 tarihinden itibaren normal akademik takvimlerine dönebilecekleri (YÖK, 2020h), sınavların yüz yüze değil dijital imkanlar veya ödev-proje gibi alternatif yöntemlerle gerçekleştirileceği (YÖK, 2020i) ve bu sınavların temel ilkeleri (YÖK, 2020j) duyurulmuştur.

Yukarıdaki kararlar incelendiğinde, Covid-19 salgını döneminde YÖK'ün Türkiye'de yükseköğretimin özellikle eğitim-öğretim alanında belirleyici rol oynayarak üniversitelerdeki işleyişi şekillendirildiği görülmektedir. Alınan kararların zaman içindeki değişiminden hareketle, salgının seyrine göre dinamik bir süreç yaşandığı söylenebilir. Diğer taraftan, bu süreçte yürütülen eğitim-öğretim etkinlikleri ve alınan bazı kararlar etkililik, nitelik, fırsat ve imkan eşitliği açılarından tartışılmaktadır. Karadağ ve Yücel (2020), lisans düzeyindeki 17.939 öğrenci ile yaptıkları çalışmalarında, Türkiye'deki üniversitelerin Covid-19 döneminde gerçekleştirdikleri uzaktan eğitim uygulamalarına ilişkin öğrenci memnuniyetini araştırmışlardır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, öğrencilerin yalnızca %63'ünün evinde internet bağlantısının ve %66'sının bilgisayarının/tabletinin olduğu, %23'ünün ise uzaktan eğitimini sürdüremediği bulunmuştur. Bu sonuç, teknolojik imkanlara erişim fırsatı olmayan önemli bir öğrenci kitlesinin varlığını göstermektedir. Her ne kadar YÖK (2020k) tarafından üniversite öğrencilerine bu süreçte 6 GB'lık "uzaktan eğitime destek kotası" sağlanmış olsa da üniversiteler tarafından yaygın kullanılan uzaktan eğitim araçlarının (Zoom, Microsoft Teams, Youtube vb.) destek kapsamının dışında kalmış olması nedeniyle, çok sayıda öğrencinin bu destekten yeterince yararlanamamış olması muhtemeldir.

Bu süreçte yaşanması muhtemel bir diğer sorun, öğrencilerin dijital okur-yazarlık becerileri arasındaki farkların, uzaktan öğrenme süreçlerine etkisi ve bunun mevcut eşitsizlikleri derinleştirmesidir. Uluslararası literatürde, yükseköğretim de dahil olmak üzere çeşitli öğretim kademelerindeki öğrencilerin teknolojik imkanlara erişim ve dijital okur-yazarlık becerilerin-

deki farklılıkların, akademik başarı üzerinde etkili olduğunu gösteren çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Robinson, Wiborg ve Schulz, 2018; Roche, 2017; Vigdor ve Ladd, 2010). Türkiye’de de öğrenciler arası dijital uçurum ve bölünmenin, öğrenme süreç ve çıktılarında olumsuz etkilerinin belirgin şekilde gözlemlendiği ve bu etkilerin Covid-19 uzaktan öğretim sürecinde daha da yaygınlaştığı, alan uzmanlarınca ifade edilmektedir (Arık, 2020; Salman, 2020). Fırsat ve imkan eşitliği ile ilgili olarak, Eren (2020) de benzer şekilde, YÖK’ün süreçte öğrencilere tanıdığı kayıt dondurma ya da erteleme hakkına dikkat çekmiş, bu kararın eğitime erişimde eşitsizlikleri artıracak şekilde uygulanmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bu kapsamda, uzaktan eğitim ve teknoloji entegrasyonu konusunda planlamalar yapılırken öğrencilerin teknolojik araçlara erişim ve bu araçları kullanabilme konusundaki farklılıklarının dikkate alınması ve dezavantajlı öğrenci grupları için çok daha güçlü destek mekanizmalarının harekete geçirilmesi gerekmektedir. Aksi durumda hızlı bir teknoloji entegrasyonu sürecinin, mevcut sosyal eşitsizliklerin eğitim çıktılarında yansımaları daha da güçlendirme potansiyeli olduğu unutulmamalıdır (Krumsvik, 2008; Warschauer, Knobel ve Stone, 2004).

YÖK (2020), Covid-19 salgını dönemindeki uzaktan öğretim uygulamalarının değerlendirildiği bir açıklama yayınlarken, çoğunluğu 23 Mart 2020 tarihinde olmak üzere, 189 üniversiteden 187’sinin en geç 6 Nisan 2020 tarihi itibarı ile uzaktan öğretime geçtiğini ve “üniversitelerin bu süreçte uzaktan öğretime hızlı geçiş sağladığını” belirtmiştir. Aynı açıklamada YÖK, 2019–2020 bahar dönemindeki derslerin %90.1’inin uzaktan öğretimde açıldığını, üniversitelerin %99.2’sinin teorik derslerini, yaklaşık %89’unun uygulamalı derslerin teorik kısımlarını, %75’inin ise uzaktan öğretimle verilebilecek uygulamalı dersleri uzaktan öğretimle yürüttüğünü kaydetmiştir. Ancak, Karadağ ve Yücel’in (2020) araştırmasına göre öğrencilerin önemli bir kısmı, dijital içerikler ve öğretim elemanları ile ilgili bazı memnuniyetsizlere sahiptirler. Araştırmada, uzaktan eğitimde kullanılan materyal ve içeriklerden memnun olanların oranı yalnızca %22 olarak bulunmuştur. Ayrıca, araştırmaya katılan öğrencilerin %51’i öğretim elemanlarının uzaktan eğitim sürecindeki öğretmenlik becerilerinden memnuniyetsiz olduklarını ifade etmiş, uzaktan eğitim sisteminin anlaşılabilirliğinden memnuniyet duyanların oranı ise %42’de kalmıştır.

Daha önce belirtildiği üzere mevcut durumun bir acil uzaktan öğretim deneyimi olması nedeniyle planlama ve uygulamada bazı aksaklıklar olması, ayrıca etkili bir uzaktan öğretim için gerekli bazı şartların yeterince sağlanamaması anlaşılabilir bir durumdur. Ancak, bahsedilen araştırmada ortaya konulan rakamlar, Türkiye’deki yükseköğretim kurumlarının uzaktan öğretime yönelik hem dijital alt yapı hem de insan kaynağı açısından

dan hazır bulunuşluk düzeylerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu eksikliklerin yukarıda belirtildiği üzere uzun bir geçmişte sahip olan uzaktan öğretim alanyazınındaki temel bulgularla birlikte değerlendirilerek kısa ve uzun vadeli planlar ortaya konulması, hem dijital çağa ve çeşitlenen öğrenci ihtiyaçlarına cevap verebilmek hem de ileride karşılanması muhtemel benzer krizlere hazırlıklı olmak açısından önemlidir. Genel olarak, Emil’in (2020) altını çizdiği üzere, ileriki dönemlerde yapılacak uzaktan öğretim faaliyetleri ile ilgili daha kapsamlı ve katılımcı bir planlama, nitelikli bilgilendirme ve uygun ders içeriği oluşturma faaliyetlerine ihtiyaç duyulacağı muhakkaktır. Ayrıca, Covid-19 sürecinde yatırım yapılan teknolojik altyapının ileriki süreçte hem farklı uzaktan öğretim faaliyetleri kapsamında hem de yüz yüze eğitime destek olacak şekilde kullanılabilmesi düşünüldüğünde, yapılan yatırımların etkili kullanılması için öğretim elemanlarının eğitim teknolojisi ve uzaktan eğitim pedagojisi konularında kendilerini geliştirmelerine yardımcı olacak destek mekanizmaları oluşturulmalıdır.

Covid-19 sürecinde Türkiye’de, yükseköğretimin önemli gündem maddelerinden birinin de tıp ve sağlık uzmanlarının süreçteki etkin rolü ve bu alandaki araştırmalar olduğu söylenebilir. Salgın süresince, başta virüs Türkiye’de henüz görülmeden kurulup çalışmaya başlayan Sağlık Bakanlığı Koronavirüs Bilim Kurulu üyeleri olmak üzere, akademik uzmanların kamuoyunu basın ve medya yoluyla aydınlatmada ve alınan tedbirlere uyuma ikna etmede aktif rol aldıkları görülmüştür (Ergin, 2020). Aşı ve ilaç geliştirme çalışmalarında, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumunun (TÜBİTAK) açtığı destek çağrıları ile ön plana çıktığı görülmektedir. TÜBİTAK tarafından, salgınla birlikte oluşturulan Covid-19 platformu çerçevesinde açılan çağrılarda, 25 üniversite, 8 kamu araştırma kuruluşu ve 8 özel firmadan toplam 225 araştırmacının 16 aşı ve ilaç geliştirme projesinin desteklendiği belirtilmektedir (TÜBİTAK, 2020a). Aşı ve ilaç geliştirme çalışmaları kapsamında ulusal düzeyde ayrıca Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığının (TUSEB) da farklı başlıklarda (ilaç geliştirme, tıbbi cihaz, tanı kiti, aşı) çağrılarla bilimsel araştırmaları desteklediği görülmektedir (TUSEB, 2020). Bütün bu çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde, dünyadaki gelişmelere paralel biçimde Türkiye’de de Covid-19 ile ilgili önceliğin tıp ve sağlık alanındaki bilimsel araştırmalara verildiği söylenebilir. Üniversite, kamu ve sanayi iş birliği sayesinde acil toplumsal sorunlara çözüm getirme potansiyeli olan bu tür araştırmalara, Covid-19 sürecinden sonra da desteğin artarak devam etmesi, yükseköğretim kurumlarımızın dünya ile rekabet edebilir durumda kalabilmeleri için önem arz etmektedir.

Diğer taraftan Covid-19 ile mücadele kapsamında TÜBİTAK tarafından açılan destek çağrılarının; tıp, sağlık, biyome-

dikal gibi alanlar ile sınırlı kalmadığı, salgının toplumsal, insani ve ekonomik etkilerini ve bunlara yönelik çözüm önerilerini inceleyen projelerin de desteklendiği görülmektedir (TÜBİTAK, 2020b). Bu noktada, ilgili araştırmalar sonucunda elde edilen bulguların ve geliştirilen önerilerin karar alıcılar tarafından dikkate alınması önem taşımaktadır. Ayrıca, salgın sürecinde “toplum olarak hastalığa karşı daha iyi organize olabilmek” ve “hayatı kolaylaştıracak yönlendirmelere ve kurallara” duyulan ihtiyacı karşılayabilmek amacıyla “Toplum Bilimleri Kurulu” kurulduğu açıklanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2020). Covid-19 sürecinde kurulan ilk Bilim Kurulu örneğinde görülebileceği üzere, karar süreçlerinde bilim insanlarının uzmanlığı ve bilimsel araştırmaların sonuçlarından yararlanmanın, toplumsal sorunlara etkili çözümler bulabilme, kamu kaynaklarını toplumun yararına kullanımını güçlendirme ve bilimsel araştırmaların toplumdaki saygınlığını koruyabilmede yarar sağlayacağı muhakkaktır. Bu kapsamda, Covid-19 sürecinde çok daha net bir şekilde görüldüğü üzere; sağlık, teknoloji, fen ve mühendislik bilimleri alanlarında yaşanan tüm gelişmelerin farklı sosyal ve toplumsal sonuçları mevcut olup, bunlar üzerine yapılacak araştırmalar da oldukça önemlidir. Dolayısıyla, başta TÜBİTAK olmak üzere, araştırmalara fon sağlayan tüm kuruluşların sosyal bilimlerin farklı alanlarındaki çalışmalara da yeterince destek vermeleri gerektiği unutulmamalıdır.

Covid-19 salgını süresince Türkiye’de yükseköğretimin etkilendiği bir diğer alan da son dönemde ülke yükseköğretiminin önemli unsurlarından biri haline gelen uluslararasılaşmadır. YÖK’ün süreçteki ilk bilgilendirme notu ile birlikte yükseköğretim kurumlarındaki öğrenci, akademisyen ve idari personelin tamamının yurtdışı etkinlikleri, uluslararası değişim programlarına yönelik çalışmalar ve yurtdışı dil eğitimi programları iptal edilmiştir. Aynı açıklamasında YÖK, üniversitelerin değişim öğrencilerini konu ile ilgili olarak bilgilendirmelerini istemiştir (YÖK, 2020b). Ancak, dünya çapında hızla yayılan salgın ani gelişmeler doğurduğundan, bu süreçte birçok değişim öğrencisi 14 gün karantina kuralı, uçuş kısıtlamaları, intibak ve denklik sorunları, uzatılması gereken vize/oturum izinleri gibi sorunlarla karşı karşıya kalmış, süreçte yaşanan hızlı değişimler ise üniversitelerdeki uluslararası ofis personelinin sorunlara çözüm getirmesini zorlaştırmıştır. Ayrıca, salgın sürecindeki belirsizlik nedeniyle 2020–2021 güz dönemi için yapılması planlanan değişim çalışmaları durdurulmuştur (Bulut Sahin, 2020). Bütün bu nedenlerle, salgın ilk etapta bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de uluslararası hareketlilik çalışmalarını olumsuz etkilemiştir. Diğer taraftan, Türkiye’de yükseköğretimin uluslararasılaşmasının gerekçelerinde, birçok batı ülkesinde görülen aksine, ekonomik gerekçelerin ağırlığı görece düşüktür (Çetinsaya, 2014; Gök ve Gümüş, 2018). Bu nedenle, dünya genelinde uluslararası öğrenci hareketliliğinde yaşanması bek-

lenen azalmanın finansman ve uluslararasılaşma boyutundaki olumsuz etkileri, ulusal düzeyde -belirli üniversiteler/programlar haricinde- görece az olabilir.

Bu yazının ilk bölümünde belirtildiği üzere Covid-19 salgını sonrasında, uluslararası öğrenci tercihlerinin deniz aşırı ülkelere, Güney Afrika, Güney Kore, Rusya ve Türkiye gibi gelişmekte olan bölgesel çekim merkezlerine (Kondakci, Bedenlier ve Zawacki-Richter, 2018) doğru yoğunlaşması ihtimali mevcuttur. Birçok ülkede 2020–2021 akademik yılının en azından ilk döneminin kısmi veya tamamen uzaktan öğretim şeklinde gerçekleştirilmesi ve bu kapsamda uluslararası öğrencilerin eğitimlerine bu dönemler için kendi ülkelerinden devam edebilmesi şeklinde çözümler üretilmektedir. Ancak, bu durumun en azından uluslararası öğrenciler için oldukça popüler olan üniversite ve ülkelerdeki öğrenci harç ücretlerinde bir değişikliğe sebep olmayacağı öngörülmektedir (Coughlan, 2020; Passy ve Keshner, 2020). Hem Covid-19 sürecindeki belirsizlikler hem de bahsedilen popüler ülkelere vize alma konusundaki zorluklar gözönüne alındığında, öğrencilerin popüler batı ülkelerine olan ilgilerinin bir süreliğine azalması ve alternatif opsiyonlara yönelmesi beklenen bir durumdur (Ziguras, 2020). Birçok öğrenci mevcut belirsizlikler içerisinde çok yüksek ücretler ödeyerek deniz aşırı ülkelere gitmek istemeyebilir. Böyle bir durumda, uluslararasılaşma konusunda son yıllarda bölgesel bir merkez ülke haline gelmeye başlayan Türkiye, avantajlı bir konuma geçebilir. Özellikle, harç ücretlerinin nispeten düşük olması, Asya, Ortadoğu ve Afrika ülkelerine olan yakınlığı ve uluslararası öğrenciler için vize sürecinin kolaylığı, mevcut süreci Türkiye için bir avantaja çevirebilir (Erbay Şirin, kişisel iletişim, 5 Haziran 2020).

Yukarıda ortaya konulan bilgiler çerçevesinde mevcut Covid-19 sürecinin tüm dünya yükseköğretim sistemlerini etkilediği gibi Türkiye yükseköğretim sistemini de uluslararasılaşma faaliyetlerinin farklı unsurları açısından etkilemesinin kaçınılmaz olduğu açıktır. Ancak, uluslararası öğrenciler için önemli bir alternatif olma yolunda ciddi ilerlemeler kaydeden Türkiye yükseköğretim sistemi için bazı fırsatlar da ortaya çıkabilir. Bu kapsamda, YÖK’ün (2020m) 30 Mayıs 2020 tarihinde ilan ettiği kararlarla uluslararası öğrencilerin kayıtları konusunda getirdiği kolaylıklar ve zorunlu durumlarda kayıt yaptıran uluslararası öğrencilerin uzaktan öğretim yoluyla belli bir süre eğitimlerine kendi ülkelerinde devam edebilmeleri konusundaki imkanlar oldukça olumludur. Bununla birlikte, Türkiye’nin uluslararası öğrenciler için bölgesel merkez ülke konumunu güçlendirebilmesi, hatta uluslararası arenadaki popüler ülkeler arasına katılabilmesi için orta ve uzun dönem politika ve stratejiler oluşturulması gerekmektedir. Bu kapsamda, yükseköğretim kurumlarında gerçekleştirilen öğretim ve araştırma faaliyetlerinin

genel olarak iyileştirilmesine yönelik adımların yanısıra belli şehir/üniversitelerin uluslararası öğrenciler için merkez haline getirilmesi, bu merkezler için gerekli yapısal, çevresel ve yönetsel düzenlemelerin yapılması, belirlenen üniversitelerde hem araştırma hem ders verme açısından uluslararasılaşmaya katkıda bulunabilecek akademisyenlerin istihdam edilmesi ve İngilizce öğretim veren program sayısının artırılmasına yönelik politikaların hızlıca hayata geçirilmesi faydalı olacaktır. Böyle bir durum, uluslararasılaşmanın Türkiye yükseköğretiminde; kültürel, akademik ve politik gerekçelerin yanında, uzun vadede önemli bir finansman kaynağı olarak da kabul edilmesine yardımcı olabilir.

Kaynaklar

- Altbach, P. G., & de Wit, H. (2020). Postpandemic outlook for higher education is bleakest for the poorest. *International Higher Education*, 102, 3–5.
- Amemado, D. (2020). COVID-19: An unexpected and unusual driver to online education. *International Higher Education*, 102, 12–14.
- Arık, B. M. (2020). *Türkiye'de koronavirüsün eğitime etkileri – IV | Dijital uçurum uzaktan eğitimi nasıl etkiliyor?* Eğitim Reformu Girişimi. 29 Ağustos 2020 tarihinde <<https://www.egitimreformugirisimi.org/koronavirusun-egitime-etkileri-iv-dijital-ucurum-uzaktan-egitimi-nasil-etkiliyor/>> adresinden erişildi.
- Baker, S. (2020). *How could the coronavirus crisis change research spending?* 23 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.timeshighereducation.com/news/how-could-coronavirus-crisis-change-research-spending>> adresinden erişildi.
- Cantwell, B., & Kauppinen, I. (Eds.). (2014). *Academic capitalism in the age of globalization*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Coughlan, S. (2020). *Coronavirus: Online students face full tuition fees*. 8 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.bbc.com/news/education-52506283>> adresinden erişildi.
- Çetinsaya, G. (2014). *Büyüme, kalite, uluslararasılaşma: Türkiye yükseköğretimi için bir yol haritası*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu.
- de Wit, H. (2020). *Business model of internationalisation is falling apart*. 28 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200519133420380>> adresinden erişildi.
- Dennis, M. (2020). *How will higher education have changed after COVID-19?* 8 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200324065639773>> adresinden erişildi.
- Donavant, B. W. (2009). The new, modern practice of adult education: Online instruction in a continuing professional education setting. *Adult Education Quarterly*, 59(3), 227–245.
- Durrani, A. (2020). *What Fall 2020 international students should know*. 5 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.usnews.com/education/best-colleges/articles/things-incoming-international-students-should-know>> adresinden erişildi.
- Emil, S. (2020). *Hocam, Güz 2020 döneminde üniversiteler açılacak mı?* 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.gazeteduvar.com.tr/forum/2020/05/29/hocam-guz-2020-doneminde-universiteler-acilacak-mi/>> adresinden erişildi.
- Eren, E. (2020). Yeni Tip Koronavirüs'ün Türk eğitim politikaları uygulamalarına etkisi: Milli Eğitim Bakanlığının ve Yükseköğretim Kurulunun yeni düzenlemeleri. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(2), 153–162.
- Ergin, S. (2020, 13 Mayıs). *Normalleşmeye geçerken Bilim Kurulu'nun işlevi*. Hürriyet. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/normallesmeye-gecerken-bilim-kurulunun-islevi-41516001>> adresinden erişildi.
- Erkut, E. (2020). Covid-19 sonrası yükseköğretim. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(2), 125–133.
- European Commission (2020). *Coronavirus: Commission launches data sharing platform for researchers*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_680> adresinden erişildi.
- Gibbons, M., Limoges, C., Nowotny, H., Schwartzman, S., Scott, P., & Trow, M. (1994). *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. London, UK: Sage.
- Gök, E., & Gümü, S. (2018). International student recruitment efforts of Turkish universities: Rationales and strategies. In A. W. Wiseman (Ed.), *Annual Review of Comparative and International Education 2017* (Vol 34, pp. 231–235). Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Haleem, A., Javaid, M., Vaishya, R., & Deshmukh, S. G. (2020). Areas of academic research with the impact of COVID-19. *American Journal of Emergency Medicine*, 38(7), 1524–1526.
- Ho, S. S. (2020). *Real-time video teaching can improve classroom teaching*. 27 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200410135834115>> adresinden erişildi.
- Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020). *The difference between emergency remote teaching and online learning*. Educause Review. 4 Haziran tarihinde <<https://bit.ly/3b0Nzx7>> adresinden erişildi.
- IATA (2020). *Slow recovery needs confidence boosting measures*. 27 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.iata.org/en/pressroom/pr/2020-04-21-01/>> adresinden erişildi.
- ICC (2020). *Covid-19 pandemic: Lessons for international research collaboration and information exchange*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://iccwbo.org/content/uploads/sites/3/2020/04/icc-statement-rd-collaboration.pdf>> adresinden erişildi.
- Ilieva, J., & Raimo, V. (2020). *Challenges of student recruitment in the age of COVID-19*. 8 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200327082653290>> adresinden erişildi.
- Karadağ, E., & Yücel, C. (2020). Yeni tip koronavirüs pandemisi döneminde üniversitelerde uzaktan eğitim: Lisans öğrencileri kapsamında bir değerlendirme çalışması. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(2), 181–192.
- Kondakci, Y., Bedenlier, S., & Zawacki-Richter, O. (2018). Social network analysis of international student mobility: uncovering the rise of regional hubs. *Higher Education*, 75(3), 517–535.
- Krumsvik, R. J. (2008). From digital divides to digital inequality – The emerging digital inequality in the Norwegian Unitarian School. *Online Submission*, 5(9), 1–17.
- Lau, J., Yang, B., & Dasgupta, R. (2020). *Will the coronavirus make online education go viral?* 22 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.timeshighereducation.com/features/will-coronavirus-make-online-education-go-viral>> adresinden erişildi.
- Le, T. T., Andreadakis, Z., Kumar, A., Román, R. G., Tollefsen, S., Saville, M., & Mayhew, S. (2020). The COVID-19 vaccine development landscape. *Nature Reviews Drug Discovery*, 19(5), 305–306.
- Li, C., & Lalani, F. (2020). *The COVID-19 pandemic has changed education forever. This is how*. World Economic Forum. 20 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-education-global-covid19-online-digital-learning/>> adresinden erişildi.

- Linney, S. (2020). *How is the spread of the Coronavirus impacting higher education institutions?* 27 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.qs.com/how-is-the-spread-of-the-coronavirus-impacting-higher-education-institutions/>> adresinden erişildi.
- Marinoni, G., & van't Land, H. (2020). The impact of the Coronavirus on global higher education. *International Higher Education*, 102, 7–9.
- Means, B., Bakia, M., & Murphy, R. (2014). *Learning online: What research tells us about whether, when and how*. New York: Routledge.
- MEB (2020). “Uzaktan Eğitim” Bakan Selçuk’un verdiği dersle başladı. 20 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.meb.gov.tr/uzaktan-egitim-bakan-selcukun-verdigi-dersle-basladi/haber/20578/tr>> adresinden erişildi.
- Mitchell, N. (2020). *COVID-19 crisis will change HE forever, IHEF hears*. 9 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200325235602611>> adresinden erişildi.
- Moore, M. G. (1973). Toward a theory of independent learning and teaching. *The Journal of Higher Education*, 44(9), 661–679.
- Nicola, M., Alsafi, Z., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C., ... Agha, R. (2020). The socio-economic implications of the coronavirus and COVID-19 pandemic: A review. *International Journal of Surgery*, 78, 185–193.
- OECD (2020). *Why open science is critical to combatting COVID-19*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/why-open-science-is-critical-to-combatting-covid-19-cd6ab2f9/>> adresinden erişildi.
- Ortaş, İ. (2020). *Salgın, tarım ve gıda güvencesi*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://sarkac.org/2020/05/salgin-tarim-ve-gida-guvenesi/>> adresinden erişildi.
- Ozer, M. (2020a). Educational policy actions by the Ministry of National Education in the times of COVID-19 pandemic in Turkey. *Kastamonu Education Journal*, 28(3), 1124–1129.
- Ozer, M. (2020b). The contribution of the strengthened capacity of vocational education and training system in Turkey to the fight against Covid-19. *Yükseköğretim Dergisi*, 10(2), 134–140.
- Ozer, M. (2020c). Vocational education and training as “a friend in need” during Coronavirus pandemic in Turkey. *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 9(2), 1–7.
- Passy, J., & Keshner, A. (2020). *Harvard and other major universities still charging full tuition as classes go online amid coronavirus outbreak*. 8 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.marketwatch.com/story/a-lot-of-colleges-simply-cant-afford-to-give-refunds-major-universities-holding-online-classes-due-to-coronavirus-are-still-charging-full-tuition-2020-03-13>> adresinden erişildi.
- Perrotta, C. (2020). Coronavirus quarantine could spark an online learning boom. 27 Mayıs 2020 tarihinde <<https://theconversation.com/coronavirus-quarantine-could-spark-an-online-learning-boom-132180>> adresinden erişildi.
- Robinson, L., Wiborg, O., & Schulz, J. (2018). Interlocking inequalities: Digital stratification meets academic stratification. *American Behavioral Scientist*, 62(9), 1251–1272.
- Roche, T. (2017). Assessing the role of digital literacy in English for academic purposes university pathway programs. *Journal of Academic Language & Learning*, 11(1), A71–A87.
- Roy, A., Newman, A., Ellenberger, T., & Pyman, A. (2019). Outcomes of international student mobility programs: a systematic review and agenda for future research. *Studies in Higher Education*, 44(9), 1630–1644.
- Sağlık Bakanlığı (2020). *Mücadelemizdeki ortak payda insan sağlığıdır*. 30 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.saglik.gov.tr/TR,64935/mucadelemizdeki-ortak-payda-insan-sagligidir.html>> adresinden erişildi.
- Salman, U. A. (2020). *Türkiye’de koronavirüsün eğitime etkileri – V. Dijital uçurumu öğrenciler anlatıyor*. Eğitim Reformu Girişimi. 29 Ağustos 2020 tarihinde <<https://www.egitimreformugirisimi.org/turkiyede-koronavirusun-egitime-etkisi-v-dijital-ucurumu-ogrenciler-anlatiyor/>> adresinden erişildi.
- Simonson, M., Schlosser, C., & Orellana, A. (2011). Distance education research: A review of the literature. *Journal of Computing in Higher Education*, 23(2–3), 124.
- Studyportals (2020a). *The impact of COVID-19 on student plans*. 27 Mayıs 2020 tarihinde <<https://studyportals.com/blog/the-impact-of-covid-19-on-student-plans/>> adresinden erişildi.
- Studyportals (2020b). *The impact of COVID-19 on international student perceptions*. 22 Mayıs 2020 tarihinde <<https://studyportals.com/blog/the-impact-of-covid-19-on-international-students-perceptions/>> adresinden erişildi.
- Studyportals (2020c). *An outlook for International Student Recruitment. COVID-19 Report: April 2020*. 27 Mayıs 2020 tarihinde <<https://studyportals.com/intelligence/covid-19-report-an-outlook-for-international-student-recruitment/>> adresinden erişildi.
- TUSEB (2020). *Aktif çağrı listesi*. 30 Mayıs 2020 tarihinde <<https://tbys.tuseb.gov.tr/#/aktifcagrilistesidispanel>> adresinden erişildi.
- TÜBİTAK (2020a). *TÜBİTAK Başkanı Prof. Dr. Hasan Mandal, Koronavirüs’ün genetik karakterizasyonunun gelecek hafta çıkarılacağını bildirdi*. 30 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.tubitak.gov.tr/tr/haber/tubitak-baskani-prof-dr-hasan-mandal-koronavirusun-genetik-karakterizasyonunun-gelecek-hafta>> adresinden erişildi.
- TÜBİTAK (2020b). *COVID-19 salgınına ilişkin ARDEB 1001 kapsamında özel çağrı açıldı*. 30 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.tubitak.gov.tr/tr/duyuru/covid-19-salginina-iliskin-ardeb-1001-programi-kapsaminda-ozel-cagri-acildi>> adresinden erişildi.
- UNCTAD (2020). *Why the global science community must come and stay together beyond the coronavirus pandemic*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2357>> adresinden erişildi.
- UNESCO (2020a). *COVID-19 impact on education*. 20 Mayıs 2020 tarihinde <<https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>> adresinden erişildi.
- UNESCO (2020b). *COVID-19 open science and reinforced cooperation*. 22 Mayıs 2020 tarihinde <<https://en.unesco.org/covid19/sciencesresponse>> adresinden erişildi.
- Üstün, Ç., & Özçiftçi, S. (2020). COVID-19 pandemisinin sosyal yaşam ve etik düzlem üzerine etkileri: Bir değerlendirme çalışması. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(Özel Sayı 1), 142–153.
- Vigdor, J. L., & Ladd, H. F. (2010). *Scaling the digital divide: Home computer technology and student achievement*. NBER Working Paper No. 16078.
- Warschauer, M., Knobel, M., & Stone, L. (2004). Technology and equity in schooling: Deconstructing the digital divide. *Educational Policy*, 18(4), 562–588.
- Witze, A. (2020). The universities will never be the same after coronavirus crisis. *Nature*, 582(7811), 162–164.
- YÖK (2020a). *YÖK Başkanı Saraç üniversitelerde verilecek olan uzaktan eğitime ilişkin açıklama yaptı*. 20 Mayıs 2020 tarihinde <<https://covid19.yok.gov.tr/Documents/alinan-kararlar/03-uzaktan-egitime-iliskin-alinan-karar.pdf>> adresinden erişildi.

- YÖK (2020b). *Koronavirüs (Covid-19) Bilgilendirme notu: 1*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/02-coronavirus-bilgilendirme-notu-1.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020c). *Uzaktan eğitim ile YKS'nin ertelenmesine yönelik açıklama*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/04-uzaktan-egitim-ve-yks-ertelenmesine-iliskin.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020d). *Öğretmen adayı öğrencilerin uygulama çalışmalarına telafi şansı*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/06-uygulama-calismalarina-telafi-sansi.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020e). *Hemşirelik programlarındaki son sınıf öğrencileri için alınan yeni karar*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/08-hemşirelik-uygulama-egitimi-karari.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020f). *Dış Hekimliği ve Eczacılık programlarında mezuniyet aşamasında bulunan öğrencilere ilişkin alınan yeni kararlar*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/09-dis-hekimligi-ve-eczacilik-alinan-karar.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020g). *YÖK'ten salgın sürecinde doktor adaylarının mezuniyetlerini kolaylaştıracak yeni karar*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/13-doktor-adaylarinin-mezuniyetine-iliskin-karar.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020h). *15 Haziran 2020 tarihi itibarıyla üniversitelerde akademik takvime dönülmesi kararına ilişkin açıklama*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/17-akademik-takvime-donulmesine-iliskin.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020i). *YÖK'ten üniversitelerdeki sınavların yüz yüze gerçekleştirilmeyeceğine ilişkin karar*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/yok-ten-sinavlara-iliskin-karar.aspx>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020j). *YÖK, üniversitelerde dijital ortamda gerçekleştirilebilecek sınavların temel ilkelerini açıkladı*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/universitelerde-dijital-sinavlarin-temel-ilkeleri.aspx>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020k). *Üniversite öğrencilerine ücretsiz 6 GB'lık "Uzaktan Eğitime Destek" kotası*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://basin.yok.gov.tr/AciklamaBelgeleri/2020/14-uzaktan-egitime-6-gb-destek-kotasi.pdf>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020l). *YÖK'ten üniversitelerdeki uzaktan öğretime yönelik değerlendirme*. 29 Mayıs 2020 tarihinde <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/uzaktan-egitime-yonelik-degerlendirme.aspx>> adresinden erişildi.
- YÖK (2020m). *YÖK'ten küresel salgın ile mücadele kapsamında yeni düzenlemeler - 1*. 9 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2020/kuresel-salgin-surecinde-yapisal-duzenlemeler.aspx>> adresinden erişildi.
- Yuan, L., & Powell, S. (2013). *MOOCs and open education: Implications for higher education. A white paper*. Centre for Educational Technology and Interoperability Standards. JISC CETIS
- Zhao, Y., Lei, J., Yan, B., Lai, C., & Tan, S. (2005). What makes the difference: A practical analysis of research on the effectiveness of distance education. *Teachers College Record*, 107(8), 1836–1884.
- Ziguras, C. (2020). *Will foreign students start degrees if they can't travel?* University World News. 9 Haziran 2020 tarihinde <<https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200522093217902>> adresinden erişildi.
- Zubaşcu, F. (2020). *How research funding agencies are coping with COVID-19: The case of Slovenia*. Science Business. 22 Mayıs 2020 tarihinde <<https://sciencebusiness.net/covid-19/news/how-research-funding-agencies-are-coping-covid-19-case-slovenia>> adresinden erişildi.

Bu makalenin kullanım izni Creative Commons Attribution-NoCommercial-NoDerivs 3.0 Unported (CC BY-NC-ND3.0) lisansı aracılığıyla bedelsiz sunulmaktadır. / This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported (CC BY-NC-ND3.0) License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.